RESEARCH FOCUS
xalqaro ilmiy jurnali
hamkorligida

DOI
10.66073/ReFocus-Conf/0910058

QR-kod maqolaning DOI sahifasini ochadi

SAHIFALAR 310–314
TIL Qoraqalpoq

IQTIBOS UCHUN
Allaniyazova Shárigúl. Qaraqalpaq tilinde sintaksislik sinonimiyanıń ózgeshelikleri hám túrleri // «O‘zbekiston olima ayollarining mamlakat taraqqiyotiga qo‘shayotgan hissasi» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (Nukus, 2026-yil 9–10-oktyabr). – Nukus, 2026. – B. 310–314. – DOI: https://doi.org/10.66073/ReFocus-Conf/0910058

QARAQALPAQ TILINDE SINTAKSISLIK SINONIMIYANÍŃ ÓZGESHELIKLERI HÁM TÚRLERI

Allaniyazova Shárigúl
QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrasınıń docenti, f.i.k.
sharigulallaniyazova@gmail.com

Annotaciya: Sintaksislik stilistikada sintaksislik sinonimiya ayrıqsha áhmiyetke iye máselelerdiń biri. Birdey pikirdi hár qıylı grammatikalıq dúziliste beriw arqalı sintaksislik konstrukciyalardıń semantikalıq hám funkcionallıq múmkinshilikleri jáne de keńeyedi. Bul maqalada si9ntaksislik sinonimiyanıń izertleniw jaǵdayı, ózgeshelikleri hám túrleri sóz etiledi.

Tayanısh sózler: Stilistika, sintaksislik sinonimiya, leksikalıq sinonim, sóz dizbegi, jay gáp, qospa gáp

Sintaksislik stilistikada sintaksislik birlikler jeke ajıratılǵan halda emes, al bir-biri menen baylanıslı úyreniledi. Ilimpazlardıń kórsetiwinshe, stil sózge qaraǵanda kóbirek gápte payda boladı. Sinonimiya – stilistikadaǵı eń baslı máselelerdiń biri bolıp esaplanadı, sebebi tilden paydalanıwda til quralların tańlaw múmkinshiligi sinonimler arqalı iske asadı. Sintaksislik birliklerdiń stillik imkaniyatları házirgi qaraqalpaq til biliminde úyrenilmegen máselelerdiń biri. Sintaksislik sinonimiyanı úyreniw sintaksislik konstrukciyalardıń semantikalıq hám funkcionallıq múmkinshiliklerin tereńirek ashıp beredi.

Sintaksislik sinonimiyanı izertlew rus til biliminde ótken ásirdiń 30-jıllarınan baslanǵan. Grammatikalıq sinonimler eń dáslep A. M.Peshkovskiydiń miynetlerinen baslanadı. Ol grammatikalıq sinonimlerdi morfologiyalıq hám sintaksislik sinonimler dep bóledi. A. N. Gvozdev rus tili stilistikasına arnalǵan miynetinde grammatikalıq sinonimlerge toqtap ótedi. Seplik formalarınıń mánileri bir-birine jaqın túrlerin morfologiyalıq sinonimler dep qaraydı. Sóz dizbeklerindegi sinonimlerdi sintaksislik sinonimlerge kirgiziledi. Sóz dizbeklerindegi sintaksislik sinonimiyanı izertlegen V.P. Suxotin feyil sóz dizbeklerindegi sinonimiyalıq qubılıslardı sóz etedi. Rus tilindegi sintaksislik stilistikanı izertlegen G.Ya.Solganik: “Sintaksislik stilistikanıń qollanıw shegarası júdá keń. Sintaksislik stilistika tildiń funkcionallıq táreplerin, yaǵnıy mánilerin, sintaksislik birliklerdiń (sóz dizbekleri, gápler) qollanılıwın, olardıń sinonimiyasın úyretedi” [I,7]-dep jazadı.

Sintaksislik sinonimiya máselelerine túrkiy tillerde sońǵı dáwirde ayrıqsha itibar berilip, kópshilik túrkiy tillerde sintaksislik sinonimiya arnawlı izertlew obyekti boldı. Tatar tili sintaksisin izertlew ilimpaz M. Z. Zakievtiń miynetlerinde sóz etiledi. Ol óziniń monografiyasında sóz formalarınıń ózgeriwi arqalı sóz dizbeklerinde sinonimiya bolatuǵınlıǵın, sonday-aq, jay hám qospa gáplerde sinonimiya bolatuǵınlıǵın mısallar arqalı kórsetedi. Tatar

tilinde R. M. Ibragimov bir bas ağzalı jay gáplerdegi sintaksislik sinonimiyanı ayrıqsha túrde izertlegen. Ol sintaksislik sinonimiyanı eki túrge bóledi: 1) sóz dizbekleri sinonimiyası; 2) gápler sinonimiyası dep bóledi. Bashqurt tilinde sintaksislik sinonimiya X. S. Agzamova tárepinen arnawlı úyrenilgen. Sóz dizbeklerin sinonimiya hám jay gápler menen qospa gáplerdegi sintaksislik sinonimiyanıń ózgeshelikleri kórsetilgen.

Sintaksislik sinonimiya ázerbayjan tilinde N. D. Abdullaeva hám A. M. Nagdalievtiń miynetlerinde arnawlı túrde izertlengen. Abdullaevanıń doktorlıq dissertaciyasında feyil toplamlı jay gápler menen bağınıńqılı qospa gápler arasındağı sinonimiya haqqında sóz etilse, al Nagdalievtiń kandidatlıq dissertaciyasında feyil sóz dizbeklerindegi sinonimiya máseleleri izertlengen. Ózbek tilinde sintaksislik sinonimiyanı izertlewge arnalğan bir neshe maqalalar járiyalandı, kandidatlıq dissertaciyalar jaqlandı. M. Imanov, B. Tuychibaev maqalaları hám arnawlı izertlewlerinde sintaksislik sinonimiya máseleleri sóz etiledi. Ózbek tilinde B. Tuychibaevtıń kandidatlıq dissertaciyasında atawısh sóz dizbeklerindegi sinonimiya izertlengen. R. Sayfullaevanıń miynetinde jay gáplerdegi sinonimiya máseleleri sóz etiledi. Qazaq tilinde sinonimiya máselesi M.S.Sergalievtiń kandidatlıq hám doktorlıq dissertaciyalarında hár tárepleme izertlengen. M. Sergalievtiń kandidatlıq dissertaciyasında qazaq tilindegi feyil sóz dizbeklerindegi sinonimiya sóz etilse, al doktorlıq dissertaciyasında sóz dizbegi hám gáplerdegi sintaksislik sinonimiya izertlengen.

Qaraqalpaq tilinde sintaksislik sinonimiya máselesi elege shekem arnawlı túrde izertlenbegen. A. Bekbergenovtıń «Qaraqalpaq tili stilistikası» miynetinde ayırım sintaksislik konstrukciyalardağı sinonimiya haqqında qısqa túrde sóz etiledi. M.Embergenovanıń kandidatlıq dissertaciyası hám monografiyasında seplik jalğawlarındağı óz ara sinonimiya hám seplik jalğawı menen kómekshi sózler arasındağı sinonimiya qubılısı úyrenilgen.

Sinonimiya – til ilimindegi, sonıń ishinde stilistikadağı eń áhmiyetli máselelerdiń biri. Sinonimiya leksikalıq birliklerge, sóz jasalıwǵa, grammatikaǵa da tán qubılıs. Demek, biz tilden paydalanıwda leksikalıq, grammatikalıq sinonimlerden de paydalanamız, biraq olar bir-birinen ózgeshelenedi. Bul tuwralı tatar tilindegi sintaksislik sinonimlerdi izertlegen ilimpaz S. M. Ibraximov tómendegi ózgesheliklerdi kórsetedi:

1. Leksikalıq sinonimler til birligi esaplansa, sinonim gápler sóylew birligi esaplanadı.

2. Leksikalıq sinonimler kóbinese, bir neshe leksikalıq birlikler arasında bolsa, gáp sinonimiyası tiykarınan eki sintaksislik konstrukciya ortasında júzege keledi.[II,39-40]

Leksikalıq sinonimiya da, grammatikadağı sinonimiya da tildiń tutas sinonimiyalıq sistemasınıń hár qıylı tarawları bolıp esaplanadı.

Sinonim degende kópshilik izertlewshiler til birliklerиniń birin-biri almastıra alıw uqıplılığın túsinedi, al ayırım izertlewshiler, tek mánileri bir-birine jaqın bolğan til birliklerin sinonim dep qaraydı. Usığan baylanıslı sinonimlerdiń tilde qollanılıwında olardıń tiykarğı eki xızmeti kórsetiledi:

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910058

1.Differensiyaciya xızmeti – bildiriletuǵın túsiniktiń reńklerin kórsetiw ushın tiykarǵı xızmet. Bul xızmet arqalı sinonimler bir-birinen hár qıylı reńkleri menen ajıralıp turadı. Bunday sinonimler bir-birinen dál anıqlaw, keńeytip qaraw yamasa kerisinshe sheklew, qarsı qoyıw h. t. b belgileri menen ózgeshelenedi. Mısalı: Aqshamında *oylap* aydı juldızdı. Are-tura men *qıyalǵa bataman.* (T.Jumamuratov). Qalay qosıla bas shayqamassań, ondaylardı az da bolsa *kórmedik pe? Kórdik* (Sh. Seytov)

Bul gáplerdegi sinonimler sózler hám gápler máni jaǵınan bir-birine jaqın bolǵanı menen óz ara teń emes, birin-biri almastıra almaydı, sebebi olardıń hár qaysısı bir mazmundı hár qıylı belgileri menen sıpatlap tur. Bul belgiler stillik, emocionallıq hám qollanıwdaǵı ózgesheliklerden ibarat. Sinonimlerdegi usınday mánilik reńkler olardıń differensiyaciya (ajıratıw) xızmeti dep ataladı.

2.Teńlik xızmeti – stilistikalıq maqsette bir aytqandı qaytalamaw, bir sózdi ekinshi sóz arqalı túsindiriw ushın xızmet etedi. Mısalı: *Nókisli palwan* gúreste jeńdi. *Nókisten kelgen palwan* gúreste jeńdi. Bul gáplerde de mazmun bir bolǵanı menen stillik parq seziledi.

Demek, sinonimlerdi anıqlawda olardaǵı ulıwmalıq (óz ara teńlik, óz ara bir-birin almastırıw uqıplıǵı) hám ayırmashılıq tiykarǵı belgileri bolıp esaplanadı. Ulıwmalıq hám ayırmashılıq grammatikalıq sinonimlerdi ajıratıwdıń da tiykarı boladı. Grammatikalıq sinonimler bir mazmunlı ayırım sóz formaları, sóz dizbekleri, gápler menen bildiredi, biraq olar ózleriniń dúzilisi hám soǵan baylanıslı grammatikalıq mánileri boyınsha bir-birinen ózgeshe boladı. Grammatikalıq dúzilis hám grammatikalıq máni aytılǵan pikirge qanday da bir mánilik reńk bildiredi.

Ózbek tilindegi sóz dizbeklerindegi sintaksislik sinonimiyanı izertlegen B. Tuychibaev óz izertlewlerinde sintaksislik sinonimiyanıń tórt belgisin kórsetedi: 1) konstrukciyanıń tiykarǵı mazmunı 2) grammatikanıń mánisi 3) konstrukciyanıń dúzilisi 4) óz ara almasıwı (óz ara almasa alatuǵın konstrukciyalar).[III,32]

Qazaq tilindegi sintaksislik sinonimiyanı izertlegen ilimpaz M. S. Sergaliev sintaksislik sinonimiyanıń tómendegi belgilerin kórsetip ótedi:

- sintaksislik mazmunnıń ulıwmalıǵı;
- leksikalıq quramnıń birdeyligi;
- hár qıylı dúziliste bolıwı;
- qollanıw jiyiligi;
- mánilik ottenoklardıń bolıwı;
- sinonimlerdiń jasalıwınıń transformaciyası;
- óz ara almasıw.[IV,11] Bunday ózgeshelikler qaraqalpaq tilindegi sintaksislik sinonimlerge de tán qubılıs. Solay etip, sintaksislik sinonimlerge hár qıylı dúzilistegi parallel sintaksislik konstrukciyalar kirgiziledi.

Demek, sintaksislik sinonimiya leksikalıq sinonimlerge salıstırǵanda ózgeshelikke iye. Mazmun jaǵınan bir-birine jaqın pikirler hár qıylı dúziliste beriliwi múmkin. Sonlıqtan sintaksiste sóz dizbekleri, jay gáplerdiń túrleri hám qospa gáptiń túrlerinde sinonimiyalıq qubılıslar ushırasadı.

1.Sóz dizbegindegi sinonimiya baǵınıńqı komponent penen baǵındırıwshı komponentti baylanıstırıwshı grammatikalıq formalar menen kómekshi sózler

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910058

arasında boladı. Bir gáptiń quramındağı birdey mánidegi dizbekler hár qıylı túrde beriliwi múmkin. Mısalı: Házir salınıń *zúráátli sortları*_tańlap egiledi. Al bunıń dáni tıǵız salmaqlı, *zúrááti mol sortlar*_ekenligin biledi. (K.Allambergenov). Bul mısallardağı *zúráátli sortları, zúrááti mol sortlar*_sóz dizbekleri óz ara sinonim bolıp kelgen. Sóz dizbeklerindegi sinonimiya atawısh hám feyil sóz dizbeklerinde boladı.

2.Jay gáplerdiń ayırım túrleri arasında sinonimlik qatnaslar boladı. Bir bas aǵzalı hám eki bas aǵzalı, tolıq hám tolıq emes gáplerde sintaksislik sinonimiya, ásirese bolımlı hám bolımsız gáplerde pikirdi ótkir etip beriw ushın qollanıladı. Mısalı: *Xalqabadta onı tanımaytuǵın adamnıń ózi joq. (Sh. Seytov) Xalqabadta onı hámme tanıydı*. Soraw gápler xabar gápler menen sinonimiyanı payda etedi. Mısalı: *Bul bes kúnlik dúnya kimlerden qalmaǵan, balam?! Bul bes kúnlik dúnya hámmeden qalǵan. - Sharjaw kopirin bilermisen?- Bilmey ne?!*

- Aytpay ne, ol meniń dayımnıń balasımedi?! (Sh.Seyitov) Bul mısaldan Sharjaw kopirin bilemen, ekinshi gápte aytaman degen mazmundı ańlawǵa boladı. Bul gápler awızeki sóylew tilinde qollanılıp, mazmun jaǵınan jaqın bolǵanı menen birinshi gáp pikirdi ótkir etip beriwde qollanıladı.

3.Jay hám qospa gáplerdi qollanıwda úlken stilistikalıq múmkinshilikler bar. Jay hám qospa gáplerdi qollanıw tildiń stillik múmkinshiligine baylanıslı bolıp keledi. Sintaksislik sinonimiya feyil toplamlı jay gápler menen bağınıńqılı qospa gápler arasında boladı. Mısalı: *Ústinde qızıl kóylegi bar qız esikten kirip keldi. Qız esikten kirip keldi, ústinde qızıl kóylegi bar. Esik ashılıp, ústinde qızıl kóylegi bar qız kirip keldi.* Mısaldağı birinshi gáp feyil toplamlı jay gáp, al ekinshi hám úshinshi gápler qospa gáp.

Solay etip, házirgi qaraqalpaq tilinde sintaksislik birliklerdiń óz ara sinonim bolıp qollanılıwı ónimli qubılıs. Tildiń ishki nızamlıqlarına tiykarlanıp sintaksislik birliklerdegi sinonimiya házirgi waqıtta keńeyip barmaqta. Sonlıqtan da, bul qubılıstı hár tárepleme izertlew, olardıń sinonim bolıp keliw sebeplerin anıqlaw tildiń grammatikalıq qurılısın tereń úyreniw ushın úlken teoriyalıq hám ámeliy áhmiyetke iye. Til birliklerıniń sinonimiyasın úyreniw arqalı qaraqalpaq tiliniń sózlik baylıǵı, stilistikalıq múmkinshilikleri ashıp kórsetiledi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Абдуллаева Н. Д. Синтаксическая синонимия в современном азербайжанском языке. (на основе глагольных оборотов и придаточных предложений) АДД Баку. 1978

2. Агзямова С. Х. Синтаксические синонимы в башкирском языке. Автореф. канд. Дисс. Уфа, 2009.

3. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tili stilistikası. Nókis, 1990.,68-70- betler

4. Embergenova M. A. Qaraqalpaq tilindegi seplik formalarınıń sinonimiyası. Tashkent, 2018

5. Закиев М. З. Синтаксический строй татарского языка. –Казань., 1963, стр 37; 123; 125; 133

6. Ибрахимов С. М. Синтактик стилистика.-Казань. Изд. Во КУ, 1989, стр 149

7. Нагдалиев А. М. Синонимия глагольных словосочетаний в современном азербайжанского языке АКД. Баку. 1980

8. Сейфуллаева Р. Р. Синонимия простых повествовательных предложений в современном узбекском языке. Ташкент. 1991

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910058

9. Сергалиев М. С. Синонимия синтаксических конструкции в современном казахском литературном языке. АДД. Алма-ата, 1987,стр.11
10. Сергалиев М. Стилистика негиздери.Астана,2006,205-207b.
11. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика.М.,1991,стр.7
12. Туйчибаев Б. Синонимия именных словосочетаний в современном узбекском литературном языке. АКД-Ташкент, 1973
13. Туйчибаев Б.Синтактик синонимларнинг лексик ва морфологик синонимлар билан муносабати. Узбек тили ва адабиети,1973,№6,42-б.

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910058